

लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनपद्धति

डा. दुर्गाबहादुर घर्ती

लेखसार

लोकसाहित्य मौखिक रूपमा परम्परादेखि समाजमा प्रचलित हुँदै आएको साहित्य हो । यो लोकवार्ताको एउटा विधा हो र यसको अभिव्यक्ति भाषाका माध्यमद्वारा हुन्छ । लोकसाहित्यका लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्काजस्ता विधा हुन्छन् । लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने विभिन्न पद्धतिहरू छन् र तीमध्ये मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनपद्धति पनि एक हो । सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा स्थापित मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त नै मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार हो । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त अचेतनसम्बन्धी अवधारणामा आधारित छ । फ्रायडपछि अरू विभिन्न विद्वान्हरूले मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको परिमार्जन र संशोधनको प्रयत्न गरेका छन् । तिनै मान्यताहरूका आधारमा साहित्यको पठन हुन थालेपछि मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको आरम्भ भएको हो । तिनै आधारमा लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा सिग्मन्ड फ्रायड, अल्फ्रेड एडलर, कार्ल गुस्ताभ युङ्ग र ज्याक लकाँका मान्यतालाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यद्वारा गरिएको छ । सामग्री विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ र त्यसका लागि विषयवस्तु विश्लेषणको विधि अपनाइएको छ । यसका लागि सैद्धान्तिक ढाँचा र पूर्वकार्यको अध्ययनद्वारा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । अचेतन इच्छा, अन्तर्द्वन्द्व, अहम्-प्रतिरक्षा, मनोग्रन्थि, दैनिक जीवनका गल्ती, आद्यस्वरूप, व्यक्तित्व, अन्यपन अवधारणात्मक ढाँचाका नमुना हुन् र तिनका विभिन्न सूचक हुन्छन् । यी अवधाणा र सूचकहरूका आधारमा लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन गहन, सूक्ष्म र व्यवस्थित हुन्छ भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष हो ।

शब्दकुञ्जी : पाठककेन्द्री, पाठकेन्द्री, पात्रकेन्द्री, प्रस्तोता, लेखककेन्द्री ।

१. विषयपरिचय

मौखिक रूपमा परम्परादेखि समाजमा प्रचलित हुँदै आएको साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ र यो भाषिक रूपमा अभिव्यक्त हुने लोकवार्ताको एउटा विधा हो । लोकवार्ताका मूर्त र अमूर्त विधा हुन्छन् । लोकसाहित्य अमूर्त विधा हुन्छन् र लोकसाहित्यका लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्काजस्ता विधा हुन्छन् । लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने विभिन्न पद्धतिहरू छन् र तीमध्ये मनोविश्लेषणात्मक

अध्ययनपद्धति पनि एक हो । सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा स्थापित मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त नै मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको मूलाधार हो । अचेतनसम्बन्धी मान्यता मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको केन्द्रबिन्दु हो । यसै मान्यतालाई मुख्य आधार बनाएर फ्रायडले मनको सिद्धान्त, मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनोलैङ्गिक विकासको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त, मनोरचनाको सिद्धान्त, स्वप्नसिद्धान्त, दैनिक जीवनको गल्तीहरूका सिद्धान्त आदिको प्रतिपादन गरेका छन् । यिनै सिद्धान्तका आधारमा मनोविश्लेषणात्मक समालोचनामा साहित्यिक

कर्मलाई अर्थात् उने, व्याख्याविश्लेषण गर्ने, मानसिक अवस्थाको पृष्ठभूमि पहिल्याउने काम हुन्छ । साहित्य समालोचनाका दृष्टिले अल्फ्रेड एडलरको हीनताग्रन्थको मान्यता उल्लेखनीय छ । मान्छेमा निहित हीनताको भावनामाथि विजय प्राप्त गर्ने प्रयासबाट व्यक्तिको जीवनशैली बन्दछ । कार्ल गुस्ताभ युङ्गको आदिम प्रवृत्तिको व्याख्या मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । आदिम मनोवृत्तिलाई अचेतनसँग जोडेर हेर्नु उनको नौलो योगदान हो । उनले निर्दिष्ट गरेका आद्यस्वरूप र व्यक्तित्वसम्बन्धी अवधारणा उल्लेखनीय छन् । ज्याक लकाँले मनोविश्लेषणलाई संरचनावाद र उत्तरसंरचनावादसम्म पुऱ्याउने काम गरेका छन् । उनले संरचनात्मक भाषाविज्ञान, अर्थविज्ञानका, प्रतीक-विज्ञानका साथै विभिन्न दर्शनसँग सम्बद्ध गरेर सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा प्रस्तुत मनोविश्लेषणलाई नौलो ढङ्गले व्याख्या गरेका छन् । तिनै मान्यताहरूका आधारमा साहित्यको पठन हुन थालेपछि मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको आरम्भ भएको हो । लोकसाहित्य मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण विषय हो । लोकसाहित्य र मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको निकट सम्बन्ध देखिन्छ । फ्रायडले मनोविश्लेषणको सिद्धान्तमा लोकसाहित्यबाट पर्याप्त आधार लिएका छन् । लोकसाहित्य लोकमानसको अभिव्यक्ति हो र त्यसमा लोकको सुखदुःखका अनुभूति, इच्छा, विचार, डर, आशाजस्ता कुरा प्रस्तुत भएका हुन्छन् र त्यस्ता कुरा मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनका विषय हुन् । नेपाली साहित्यमा यस अध्ययनपद्धतिको सामान्य परिचय पाइने भए पनि व्यवस्थित अध्ययन हुन सकेको पाइँदैन । त्यही अभावको पूर्तिको लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूमध्ये अनुसन्धान पद्धतिका सामग्री प्राथमिक सामग्री र मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका सामग्री द्वितीयक

सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । सामग्रीको सङ्कलन टिपोट विधिबाट गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । सामग्रीको व्याख्याविश्लेषणद्वारा निष्कर्षमा पुग्ने काम भएको छ । यसमा विषयवस्तु विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको वर्गीकरण र सङ्केतीकरण गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार हो । यसमा फ्रायड, एडलर, युङ्ग र लकाँका मान्यतालाई आधार बनाइएको छ । मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनमा उनीहरूका मान्यता अधिक महत्त्वपूर्ण छन् । सैद्धान्तिक, आनुभविक एवं पद्धतिपरक सामग्रीका अध्ययनद्वारा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ ।

३. मनोविश्लेषणात्मक पद्धतिको सैद्धान्तिक आधार

मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको स्थापना सिग्मन्ड फ्रायडले गरेका हुन् । यसको व्यवस्थित अध्ययन आधुनिक कालमा भए पनि मानवीय मनसम्बन्धी चिन्तन प्राचीन कालदेखि नै पाइन्छ । पूर्वीय काव्यचिन्तनमा भरतमुनिले रसविवेचनका सन्दर्भमा मनका भावको परिचय दिँदै नाट्यप्रस्तुतिद्वारा दर्शकका मनमा पर्ने प्रभावको सूक्ष्म व्याख्या गरेका छन् । पाश्चात्य चिन्तनपरम्परामा प्लेटोले मान्छेका मनमा साहित्यले पार्ने प्रभावका बारेमा चर्चा गरेका छन् । अरिस्टोटलको विवेचन सिद्धान्त पनि नाट्य प्रस्तुतिद्वारा दर्शकमा उत्पन्न हुने मानसिक क्रियासँग सम्बन्धित छ । प्राचीन ग्रीसेली युगदेखि विकसित हुँदै आएको मनसम्बन्धी अवधारणालाई सिग्मन्ड फ्रायडले नौलो स्वरूपमा प्रस्तुत गरे र त्यसलाई मनोविश्लेषण भन्ने नाम दिए । त्यसलाई उत्तरवर्ती मनोविश्लेषकहरूले संशोधन र परिमार्जनसहित अधि बढाउने काम गरेका छन् । उनले आफ्ना सिद्धान्तमा मन र शरीर, मनोविज्ञान र जीवविज्ञान अनि प्राकृतिक विज्ञानलाई समन्वित गर्ने प्रयास गरेका छन् (स्कुरा, सन् १९९२, पृ. ३५१) । त्यसै आधारमा उनले विभिन्न सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका छन् ।

फ्रायडीय सिद्धान्त मनको अचेतन पक्षसँग सम्बन्धित छ। अचेतन चेतनमा बिसर्पिएका र चेतनबाट दमित भएका कुरा हुन् (फ्रायड, सन् १९१०, पृ. १९३)। यो मानसिक जीवनको गुप्त अवस्था हो। अचेतनमा चेतनबाट दमित कुरा मात्र नभएर चेतनमा कहिल्यै आउन नपाएका कुराहरू पनि हुन्छन्। ती दुवैथरी कुराहरू चेतनमा रूपान्तरण हुन प्रयत्नशील हुन्छन्, तर तिनलाई चेतनमा आउन प्रतिरोधशक्तिले रोक्दछ (फ्रायड, सन् १९५७, पृ. १६६)। अचेतनमा दमित हुन पुगे पनि ती अभै अस्तित्वमा रहेका हुन्छन् र सक्रिय हुन अवसरको प्रतीक्षामा रहेका हुन्छन्। फ्रायडले मनलाई अचेतन, पूर्वचेतन वा अवचेतन र चेतन गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरेका छन् र अचेतन सबैभन्दा ठुलो भाग हो। अचेतन दुई प्रकारको हुन्छ, चेतनमा प्रवेश नपाउनेचाहिँ अचेतन र चेतनमा प्रवेश पाउने पूर्वचेतन वा अवचेतन हो (फ्रायड, सन् १९५५, पृ. ६०९)। पूर्वचेतन अचेतन र चेतनको मध्यबिन्दु हो। जुन कुरा हामी जान्दछौं, निश्चित रूपमा त्यो चेतन हो (फ्रायड, सन् १९५७, पृ. १६६)। यी मनका स्थूलाकृतिक रूप हुन्। पछि गएर फ्रायडले मनको गत्यात्मक पक्षको व्याख्या गरेका छन्। उनले त्यसलाई इदम्, अहम् र पराहम् भनी वर्गीकरण गरेका छन्। यी शक्तिहरू अचेतन, अवचेतन र चेतनसँग मिल्दाजुल्दा देखिए पनि तिनमा भिन्नता पाइन्छ। फ्रायडले इदमलाई अचेतन र अहमलाई अवचेतन अर्थात् चेतन र अचेतनबिचको शक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। अहमको सम्बन्ध अचेतनका साथै बाह्य जगत्सँग पनि हुन्छ। त्यसैले अहम् बाह्य वास्तविक जगत्को प्रभावद्वारा सुधारिएको भाग हो। पराहम् अहमको भाग हो, जसको सम्बन्ध चेतनासँग कम कसिलो हुन्छ। यो अहम् आदर्श हो र यो साधुको स्थानमा रहेको हुन्छ (फ्रायड, सन् १९६०, पृ. २२)। इदम् र पराहम् विपरीत विशेषताका शक्ति भएकाले तिनीहरूबिच द्वन्द्व चलिरहन्छ र त्यसलाई अन्तर्द्वन्द्व भनिन्छ।

अचेतनकै सन्दर्भमा फ्रायडले मूल प्रवृत्तिको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन्। अचेतनमा मूलप्रवृत्त्यात्मक आवेग, संवेग र अनुभूतिहरू हुन्छन्। तिनैको प्रेरणास्वरूप प्राणीले

विभिन्न कार्य गर्दछ। तिनलाई फ्रायडले जीवन-मूल प्रवृत्ति र मृत्यु-मूल प्रवृत्ति गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन्। हरेक प्राणीले आत्मरक्षा तथा जातिरक्षाका लागि कार्य गर्ने प्रवृत्तिसलाई जीवन-मूल प्रवृत्ति भनिन्छ र विध्वंसात्मक, विनाशात्मक र घृणा गर्ने खालको प्रवृत्तिलाई मृत्यु जीवन-मूल प्रवृत्ति भनिन्छ र ती दुईका बिच द्वन्द्व पनि हुन सक्छ।

फ्रायडको स्वप्नसिद्धान्तको प्रभाव साहित्य समालोचनामा पर्याप्त रूपमा परेको पाइन्छ। स्वप्नसिद्धान्त अचेतन मनको व्याख्यामा आधारित छ। स्वप्नव्याख्या वास्तवमा अचेतनको व्याख्या हो (फ्रायड, सन् १९१०, पृ. २००)। फ्रायडले सपनालाई मानसिक व्यापार मानेका छन्। सपना अर्थहीन हुँदैनन्, विसङ्गत हुँदैनन्, ती इच्छापूर्ति हुन् (फ्रायड, सन् १९५५, पृ. १४७)। सपनाको सम्बन्ध अचेतनमा दमित अतृप्त इच्छासँग हुन्छ। सपनामा हामी आफ्ना इच्छाको सीधा तथा प्रत्यक्ष रूपबाट पूर्ति गर्दछौं (फ्रायड, सन् १९९६, पृ. ११७)। निद्राको समय जुन उद्दीपकले प्रभाव पार्छ त्यही सपना देखिन्छ। फ्रायडले विभिन्न स्वप्नप्रतीकलाई अर्थ्याएका छन्। उनले दिवास्वप्नको पनि व्याख्या गरेका छन्। कुनै एकदम स्पष्ट कल्पना-जाललाई दिवास्वप्न भनिन्छ। यो दिवास्वप्न साँच्चिकै इच्छाहरूको पूर्ति हो (फ्रायड, सन् १९९६, पृ. ११९)। उनले साहित्यलाई दिवास्वप्नका रूपमा उल्लेख गरेका छन्। साहित्यकारले आफ्नो बाल्यकालमा दमित भएका इच्छाहरूलाई स्वतन्त्र साहचर्यमा जस्तै मनका भावहरू व्यक्त गर्दछ। साहित्य कल्पनामा आधारित हुन्छ र कल्पना अतृप्तिका कारणले उत्पन्न हुन्छ। स्वैरकल्पना वा अतिकल्पना अचेतनमा दमित इच्छाहरूको सन्तुष्टिको माध्यम हो (फ्रायड, सन् १९९२, पृ. ७१३)। यस आधारमा लेखक र पात्रका कल्पनाको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

मनोलैङ्गिक विकासको सिद्धान्तका आधारमा फ्रायडले व्यक्तित्व विकासको व्याख्या गरेका छन्। यो सिद्धान्त मान्छेको यौनजीवन र कामवृत्ति परिवर्द्धनसम्बन्धी कुरामा आधारित छ। फ्रायडले मौखिक अवस्था, गुदा

अवस्था, लैङ्गिक (लिङ्गप्रधान) अवस्था, अव्यक्त अवस्था र जननेन्द्रियावस्था गरी मनोलैङ्गिक विकासलाई पाँच अवस्थामा वर्गीकरण गरेका छन्। शैशवकालमा आत्मरति, परपीडन, स्वपीडन, मातृरति ग्रन्थि, पितृरति ग्रन्थि, लैङ्गिक प्रदर्शनकामिता, बन्ध्याकरणको त्रास आदि प्रवृत्ति देखापर्दछन्। मनोलैङ्गिक विकास अवरुद्ध हुन पुग्यो भने शैशवकालीन प्रवृत्तिको स्थिरीकरण हुन्छ र व्यक्ति वयस्क हुँदा पनि उसमा शैशविक प्रवृत्तिहरू कायमै रहन्छ।

फ्रायडले उत्तरार्धमा अहम् शक्तिको महत्त्वलाई स्थान दिएसँगै अहम् रक्षायुक्ति वा मनोरचनाको सिद्धान्त पनि जोडिएर आएको छ। वास्तविकताको सिद्धान्त अर्थात् अहम्को प्रतिरोधका कारण अप्रत्यक्ष ढङ्गमा इदम्का इच्छा पूर्ति गर्नु वा त्यस्ता आवेगलाई शान्त पार्नु नै अहम् रक्षायुक्ति हो। फ्रायडले दमन, प्रतिगमन, प्रतिक्रिया निर्माण, एकाकीपन, प्रक्षेपण, अन्तःक्षेपण, उदात्तीकरण, स्थानान्तरण, विस्थापन, कल्पनानिर्माण, क्षतिपूर्तिजस्ता रक्षायुक्तिको चर्चा गरेका छन्। अहम्-मनोविज्ञानले यी अहम्-रक्षायुक्तिलाई सर्वाधिक महत्त्व दिएका छन्।

दैनिक जीवनमा हुने भुलहरूको सिद्धान्तलाई फ्रायडले महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेका छन्। नाम भुल्नु, सामान छोड्नु, लेख्दा वा बोल्दा गल्ती गर्नु, बस्दा खुट्टा हल्लाउनु आदि दैनिक जीवनका भुल हुन्। त्यस्ता भुलहरू वास्तवमा आकस्मिक घटनाहरू नभएर गम्भीर मानसिक कार्य हो र तिनका अनेकानेक अर्थ हुन्छन्। यी दुई आशयहरू एकसाथ उपस्थित हुनाले, विपरीत ध्रुवका त्यस्ता प्रेरणाहरू एकले अर्कालाई रोक्ने कारणले पैदा हुन्छन् (फ्रायड, सन् १९८६, पृ. ३७)। यस्तो भूल उत्तेजना, असावधानी, मनोविक्षेप या ध्यान बाँडिनाले हुन्छ, तर यस्तो अवस्था विनाकारण हुँदैन।

अल्फ्रेड एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त वैयक्तिक मनोविज्ञान हो। उनको वैयक्तिक मनोविज्ञानमा हीनता र जीवनशैलीसम्बन्धी मान्यता प्रमुख छन्। उनको

वैयक्तिक मनोविज्ञानको मूल आधार हीनताको भावना हो। शिशुमा आङ्गिक हीनताको अनुभूतिबाट हीनताग्रन्थिको विकास हुन्छ। कमी, विरामी र कमजोरीजस्ता कुराले विशेषगरी आरम्भिक चरणमा हीनताको अनुभूतिको उदय गराउँछन् (एडलर, सन् १९५६, पृ. ४६)। हीनताको भावनाद्वारा हीनताग्रन्थिको विकास हुन्छ र हीनताको भावनाबाट बच्न वा कम गर्न व्यक्तिले क्षतिपूर्ति गर्दछ। व्यक्ति लक्ष्य प्राप्तितर्फ गतिशील हुन्छ र त्यही प्रकारका कार्यहरू गर्दछ। त्यसप्रकारको गतिशीलतामा व्यक्ति असफल भएमा उसमा अनेक प्रकारका हीनताग्रन्थिको विकास हुन्छ। त्यसको क्षतिपूर्ति उच्चताग्रन्थिले गर्दछ। यो क्षतिपूर्तिको प्रयास प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जीवनपर्यन्त चलिरहन्छ किनकि हीनताको भावना अल्प वा अधिक मात्रामा बनिरहन्छ। यसप्रकार हीनताको भावनाका कारण क्षतिपूर्तिका लागि उत्प्रेरित व्यक्ति व्यक्तित्वनिर्माण गर्दै अघि बढ्दछ। उच्चताको भावना हीनताको भावनासँग जोडिएको हुन्छ। अरूभन्दा माथि छु भन्ने अनुभूति, पुरुषपनको अनुभूति, विजय, धन, कला, सुख, ज्ञान, स्वच्छता, सम्मान आफैमा हीनताबाट मुक्त हुने र उच्चता प्राप्त गर्ने उद्देश्य हुन् (एडलर, सन् १९५६, पृ. ११०)। हीनताको भावनाबाट मुक्त हुनका लागि व्यक्ति जीवनको लक्ष्यतर्फ क्रियाशील भइरहन्छ। त्यसका लागि लक्ष्य नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। त्यसैबाट उसका सबै क्रियाकलाप निर्देशित हुन्छन् र त्यसबाट जीवनशैली निर्माण हुन्छ (एडलर, सन् १९५६, पृ. १८६-१८७)। यो व्यक्तित्वनिर्माणका मुख्य आधार हो। व्यक्तिको आक्रामकता पनि एडलरको मनोविज्ञानको एउटा पक्ष हो र पौरुष प्रतिवाद यसैको कारणले हुन्छ। एडलरबाट नै अहम्-मनोविज्ञानको आरम्भ भएको मानिन्छ।

कार्ल गुस्ताभ युङ्गको मनोविश्लेषणको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। उनका अवधारणाहरूमा आद्यस्वरूप र अचेतन महत्त्वपूर्ण छन्। आद्यस्वरूपको खोज उनको मौलिक योगदान हो। आद्यस्वरूपलाई आद्यबिम्ब पनि भनिन्छ। युङ्ग (सन् १९६९) का अनुसार आद्यस्वरूप आदिम मानिसहरूको सामूहिक अनुभूति हो र

सामूहिक अचेतन नै आद्यस्वरूप हो (पृ. ४)। आद्यस्वरूप मानिसमा आदिम कालदेखि आनुवंशिक रूपमा प्राप्त हुँदै आएको छ। आदिम विश्वास आद्यस्वरूपका रूपमा रहेका छन् र आद्यस्वरूपको अभिव्यक्ति मिथक र परीकथा हुन् (पृ. ५)। युङ्ग (सन् १९३३) का अनुसार अचेतन सामूहिक र वैयक्तिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ। सामूहिक अचेतन एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सँदै जाने वंशानुगत तत्त्वको व्यापक सञ्चित भण्डार हो (पृ. २१५)। वैयक्तिक अचेतन व्यक्तिविशेषको जीवनको अनुभवबाट निर्मित हुन्छ। युङ्गले नारीपन, पुरुषपन, छाया, नकाब, देवता, राक्षस, राजा, सृष्टिकर्ता, बाबु, नायक, धूर्त आदि अनेकौँ आद्यबिम्बको चर्चा गरेका छन्।

युङ्गले व्यक्तित्वलाई अभिवृत्तिका आधारमा बहिर्मुखी र अन्तर्मुखी गरी मुख्य दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन्। व्यक्तिले स्थिति निर्धारण बाह्य वा आन्तरिक ढङ्गले गर्दछ। बहिर्मुखी मुख्य रूपमा भौतिक एवं सामाजिक वातावरणप्रति निर्देशित हुन्छ भने अन्तर्मुखी व्यक्ति स्वयम्भित्र जे घटित भइरहेछ, त्यसमा केन्द्रित हुन्छ। प्रारूपिक अभिवृत्ति अन्तर्मुखता वा बहिर्मुखता तात्त्विक विभाजनको माध्यम हो जसले सम्पूर्ण मानसिक प्रक्रियालाई सिद्ध गर्छ। यसले व्यक्तिको व्यवहारको तरिका मात्र निर्धारण नगरी स्वभावगत प्रतिक्रिया एवं आत्मगत अनुभवको स्वभावलाई समेत प्रमाणित गर्दछ। यसले अचेतनको पूरक गतिविधिको प्रकारलाई पनि सूचित गर्दछ (युङ्ग, सन् १९३३, पृ. ९९)। व्यक्तिका रुचिमा मात्र भिन्नता नभई मानसिक क्रियाको प्रकारमा पनि भिन्नता हुन्छ। यस्ता प्रमुख मानसिक क्रियाहरू विचार, भाव, संवेदन र अन्तर्ज्ञान गरी चार प्रकारका हुन्छन्। यी मानसिक कार्यहरू बहिर्मुखी तथा अन्तर्मुखी दुवै व्यक्तित्वका हुन्छन्।

शास्त्रीय मनोविश्लेषणपश्चात् फ्रायडोत्तर मनोविज्ञान देखापर्दछन्। मेलनी क्लेनको वस्तुसम्बन्ध सिद्धान्तले फ्रायडको मातृरति ग्रन्थिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाए पनि उनको व्याख्या फरक छ। उनका अनुसार

शिशुको प्रारम्भिक अहम् तथा पराहम्को संरचनाको निर्धारण वस्तुसम्बन्धले गर्दछ र त्यसमा आमाको भूमिका प्रमुख रहन्छ। शिशुले आमाको स्तनपानका क्रममा नै असल र खराब वस्तु भन्ने बुझ्दछ। आमाको स्तनपानले सन्तुष्टि प्राप्त भयो भने उसले असल स्तन भन्ने र सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसक्दा खराब स्तन भन्ने बोध गर्दछ। त्यसै आधारमा उसले जीवन मूल प्रवृत्ति र मृत्यु मूल प्रवृत्ति प्रकट गर्दछ (कर्नबर्ग, सन् २००४, पृ. ३१)। बेलायतमा चर्चित रहेको वस्तुसम्बन्ध सिद्धान्तको अमेरिकी रूप हेरी स्टेक सलिभनको अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्ध सिद्धान्त हो। यी सिद्धान्तले फ्रायडको मूलप्रवृत्त्यात्मक सिद्धान्तलाई अस्वीकार गर्दै मनोविश्लेषणलाई प्राकृतिक विज्ञान एवं बौद्धिक परम्पराबाट मुक्त गर्ने प्रयत्न गरेका छन्। हार्टम्यानले शास्त्रीय मनोविश्लेषणलाई आधुनिकीकरण गर्ने प्रयत्न गरेका छन्। उनलाई अहम् मनोविज्ञानको संस्थापकका रूपमा चिनिन्छ र उनले अहमलाई सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानेका छन्। अहम् मनोविज्ञानको क्षेत्रमा अन्ना फ्रायड, एरिक एरिक्सन, एडिथ याकोब्सन, ओट्टो कर्नबर्ग आदि उल्लेखनीय छन्।

संरचनावाद हुँदै उत्तरसंरचनावादमा प्रवेशसँगै मनोविश्लेषण नवयुगमा पदार्पण गर्दछ र त्यसको श्रेय ज्याक लकाँलाई जान्छ। निश्चित अर्थ, केन्द्र र संरचना मान्ने संरचनावाद हो र त्यसभन्दा पर, अफ गहिराइतर्फ पुग्ने प्रयत्न उत्तरसंरचनावाद हो। यसको स्थापनामा ज्याक डेरिडा, रोलाँ बार्थ र ज्याक लकाँको अग्रणी भूमिका रहेको छ। अर्थकेन्द्रवादको विरोध, केन्द्रभञ्जन र अर्थको अनिश्चयता उत्तरसंरचनावादको मूल मर्म हो। डेरिडाले फ्रायडीय मनोविश्लेषणको सहयोग पनि लिएका छन् र त्यसको विपठन पनि गरेका छन्। लकाँको मनोविश्लेषण पनि फ्रायडीय मनोविश्लेषणको विपठन नै हो।

ज्याक लकाँले नौलो ढङ्गमा मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको व्याख्या गरेका छन्। उनले अचेतनलाई भाषासँग सम्बद्ध गरेर हेरेका छन्। उनका विचारमा अचेतन भाषाजस्तै संरचित हुन्छ (लकाँ, सन् १९७७b,

पृ. २०) । शिशुले भाषाको प्रयोग आफ्नो आवश्यकताको पूर्तीका लागि मागका रूपमा गर्दछ। भाषामा सङ्केतकले आवश्यकतालाई अर्थात् सङ्केतितलाई यथावत् रूपमा बुझाउन नसक्ने हुँदा अन्यद्वारा उसको माग पूरा हुन सक्तैन । त्यही अपूर्ण इच्छा नै अचेतन हो, अचेतन नै अभाव हो (लकाँ, सन् २००६, पृ. ६८९) । लकाँले भाषिक संरचनाको व्याख्याका लागि फर्डिनान्ड ड ससुरको भाषाविज्ञानलाई आधार बनाएका छन् ।

लकाँले व्यक्तित्व विकासका काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी तीनओटा आधारभूत तहको उल्लेख गरेका छन् । काल्पनिक अवस्था भनेको शिशुको छ महिनादेखि अठार महिनासम्मको समयवधि हो र यसलाई दर्पणावस्था पनि भनिन्छ । यो भाषाभन्दा अगाडिको अवस्था हो र यस अवस्थामा शिशुले आफू र अन्य एवं वातावरणलाई चिन्दछ । शिशुले ऐनाबाट परावर्तित आफ्नो शरीरको खण्डित बिम्बलाई समग्रता ठान्दछ । आमाको शरीर नै शिशुका लागि दर्पण हो । दर्पणमा प्रतिबिम्बित आफ्नो शरीरको बिम्ब भ्रान्तिपूर्ण वा स्वप्नवत् प्रकारको हुन्छ (लकाँ, सन् १९७७a, पृ. १-२) । वास्तविक आफू र दर्पणमा प्रतिबिम्बित अहम् भिन्न हुन् । प्रतीकात्मक अवस्था शिशुको भाषामा प्रवेशको अवस्था हो । भाषाको कार्य प्रतीकात्मक हुन्छ र प्रतीकात्मक कार्य भनेको कथनको कार्य हो (लकाँ, सन् १९९१, पृ. ८९) । कर्ताले कथनमा जे प्रयत्न गरेको हुन्छ त्यो अरूबाट पाउने उत्तर वा प्रतिक्रिया हो । यथार्थ अगम्य र ज्ञानातीत छ तर त्यसको हुनुको आभास हामीलाई हुन्छ । यथार्थलाई ठिक ढङ्गले निर्धारित गर्न सकिँदैन (लकाँ, सन् १९७७b, पृ. २२) । स्वैरकल्पनामा, मानसिक विक्षिप्तको अवस्थामा यथार्थ भेट्न सकिन्छ, तर चेतन अवस्थामा यथार्थ भेटाउन कठिन छ । चिन्तनद्वारा यथार्थ भेट्न सकिँदैन किनभने यथार्थ कहिल्यै हाम्रो हात लाग्दैन (लकाँ, सन् १९७७b, पृ. ५३) । र यो मूलतः प्रतीकात्मक अवस्थाद्वारा देखापर्दछ ।

अन्यपन लकाँको ज्यादै महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो । व्यक्तिको पहिचानको आधार नै अन्यपन हो । काल्पनिक

अवस्थाको अन्य (लघुअहम्) ऐनामा प्रतिबिम्बित आफ्नै भ्रलक हो । कथनद्वारा जसलाई सम्बोधन गरिन्छ त्यो प्रतीकात्मक अन्य (महत्अहम्) हो । भाषा र सामाजिक नियमको ज्ञान प्रतीकात्मक अन्यबाट प्राप्त हुन्छ । आमा र छोराको प्रतीकात्मक सम्बन्धका बिचमा बाबुको प्रवेश हुन्छ र त्रिकोणात्मक सम्बन्धको निर्माण हुन्छ । यसमा 'म' अहम्-आदर्श, आमा आदिम वस्तुको सङ्केतक र बाबु प्रतीकात्मक अन्यका रूपमा देखापर्दछन् (लकाँ, सन् १९७७a, पृ. १५०) । प्रतीकात्मक बाबु आमाको यौनसम्बन्धसँग जोडिएको व्यक्ति होइन, नियमसँग सम्बन्धित व्यक्ति हो र यसले अगम्यगमनको निषेधद्वारा नियम संस्थापित गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिको इच्छा अन्यका लागि इच्छा वा अन्यको इच्छा हुन्छ (लकाँ, सन् २००६, पृ. ७२३) । बाबुको निषेध र दण्ड मातृरति ग्रन्थि र बन्ध्याकरणको त्राससँग सम्बन्धित छ । तिनै निषेध र दण्डको भयद्वारा कुण्ठित व्यक्तिको इच्छा अचेतन बनेर रहन्छ । प्रतीकात्मक अन्यले भिन्न भन्ने पनि बुझाउँछ र नियामक भन्ने पनि बुझाउँछ ।

लकाँको अभावको अवधारणा पनि महत्त्वपूर्ण छ र अभावको सम्बन्ध अचेतनसँग हुन्छ (लकाँ, सन् १९७७b, पृ. २०) । अचेतन रिक्तता हो, फाटो हो, दरार हो र सङ्केतकको नियमले यसप्रकारको रिक्तता निर्माण गर्छ । अभाव इच्छासँग सम्बन्धित हुन्छ र इच्छा कायिक आवश्यकतासँग सम्बन्धित हुन्छ । कायिक आवश्यकताको पूर्ति हुन नसक्दा त्यो इच्छामा परिणत हुन्छ । त्यही अपूर्ण इच्छा नै अचेतन हो, अचेतन नै अभाव हो (लकाँ, सन् २००६, पृ. ६८९) । यसै आधारमा लकाँले अचेतन भाषाजस्तै संरचित हुन्छ भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

४. लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनकेन्द्र

मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाको मुख्य विशेषता साहित्यिक कार्यसँग सम्बन्धित व्यक्तिका मानसिक अवस्थाको अध्ययन हो । साहित्यिक कार्यमा व्यक्तिको भूमिका लेखक, पात्र र पाठकका रूपमा हुन्छ । त्यसैले

परम्परागत मनोविश्लेषणात्मक आलोचना लेखक, पाठक र पाठका कल्पित पात्र गरी तीन ओटा विषयको अध्ययनमा केन्द्रित हुन्छ। (ब्रक्स, सन् १९८७, पृ. ३३४)। लेखक तथा पाठक दुवै अचेतनको नियमका अधीनमा हुन्छन् र ती दुवैले इच्छायुक्त व्यक्तिका रूपमा सङ्केत गर्दछन् (राइट, सन् २००३, पृ. ४-५)। त्यसैगरी मनोविश्लेषणात्मक समालोचकले पाठमा चित्रण गरिएका लेखक तथा पात्रका अचेतन प्रेरणा तथा अनुभूतितर्फ विशेष ध्यान दिन्छन्। कुनै पनि समालोचना लेखक र पाठ अनि पाठ र पाठकका बिचको सम्बन्धलाई ध्यानमा राख्ने सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ (राइट, सन् १९९८, पृ. ५)। त्यसैले मनोविश्लेषणात्मक समालोचना लेखककेन्द्री, पात्रकेन्द्री र पाठककेन्द्री हुन्छ।

लेखककेन्द्री अध्ययन जीवनीपरक हुन्छ र यसमा विषयवस्तुको चयन, विषय सामग्रीको प्रस्तुतीकरण, लेखकका इच्छा, प्रेरणा तथा लेखनको कारकतत्त्वको उद्घाटन गरिएको हुन्छ (नायर, सन् २०१०, पृ. ६४)। परम्परागत समालोचना लेखककेन्द्री छन्। स्वच्छन्दतावादमा लेखकलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइएको पाइन्छ। लेखककेन्द्री मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनमा लेखकको विगत जीवनका घटनालाई जोडेर हेरिन्छ। लोकसाहित्यको लेखक हुँदैन, प्रस्तोता मात्र हुन्छ र प्रस्तोताले विषयवस्तुको चयन, पाठगत प्रसङ्गको परिवर्तन र प्रस्तुति आफ्नो रुचिअनुसार गर्दछ। त्यसैगरी प्रस्तुतिको ढाँचा, सन्दर्भ र अर्थ पनि प्रस्तोताको इच्छा, विचार र अनुभूतिसँग सम्बन्धित हुन्छ। तिनै आधारमा प्रस्तोताको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।

पात्रकेन्द्री समालोचना पाठका पात्रका मनोविश्लेषणमा केन्द्रित अध्ययन हो। बिसौ शताब्दीको दोस्रो दशकदेखि पाठकेन्द्री अध्ययनको आरम्भ भएको हो। रुसी रूपवाद, प्राग संरचनावादी मण्डली, अमेरिकाली नयाँ समालोचना, फ्रान्सेली संरचनावाद र उत्तरसंरचनावाद पाठकेन्द्री अध्ययन हुन्। लकाँको मनोविश्लेषण पनि पाठकेन्द्री अर्थात् पात्रकेन्द्री छ। लकाँको समालोचनाले कसैको

मानसिकताको विश्लेषणभन्दा पाठको विश्लेषण गर्दछ (स्कुरा, सन् १९९२, पृ. ३६५) र यस समालोचनाले पाठलाई मात्र महत्त्व दिन्छ र पाठमा धेरै कुरा हुन्छन्। मौड एल्मान (सन् १९९४) पाठकले आफूलाई मालिकका रूपमा दावी गर्न सक्तैन भन्छन् (पृ. २६)। लेखक र पाठकको अध्ययन गर्ने आधार पनि पाठ नै हो। लिखित साहित्यमा जस्तै लोकसाहित्यमा पनि पात्रहरू हुन्छन्। तिनीहरूको अनुभूति, इच्छा, विचारजस्ता कुरा लोकसाहित्यमा प्रकट भएका हुन्छन्। तिनको विश्लेषण मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनमा गरिन्छ।

पाठककेन्द्री समालोचनामा कृतिले पाठकका मानसिकतामा पार्ने प्रभावको अध्ययन गरिन्छ। सन् १९५० को दशकदेखि साहित्यको अध्ययनमा पाठकतर्फ ध्यान दिइएको पाइन्छ। पात्रका मानसिक अवस्थाको विभिन्न पक्षको विश्लेषण अहिले धेरै समालोचकको ध्यान पाठकले व्याख्यामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ भन्ने कुरामा गएको छ (ब्रेस्लर, सन् २०११, १३८-१३९)। साहित्यप्रति पाठकको प्रतिक्रिया तिनको आफ्नै जीवनशैली वा चरित्र, व्यक्तित्व वा पहिचानअनुसार हुन्छ र मनोविश्लेषणात्मक लेखकले कुनै व्यक्तिको अन्तर्बाह्य वास्तविकतालाई प्रस्तुत गर्दछ। त्यो शैली उसको शैशविक समयका साथ विकसित भएको हुन सक्छ। त्यसलाई पाठकले वास्तविक व्यक्तिभन्दा पाठका आधारमा आफ्नो प्रतिक्रिया प्रस्तुत गर्दछ (हल्यान्ड, सन् १९७५, पृ. ८-९)। हल्यान्ड (सन् १९८९) का अनुसार पाठको आफ्नै दिशा हुन्छ, त्यसको आरम्भ, विकास र अन्त्य हुन्छ तर दक्ष पाठकले पाठका समग्र अङ्गहरूका बिच सम्बन्ध बनाएर पाठको अर्थ दिन्छ (पृ. २८)। हामी साहित्यद्वारा प्राप्त हुने आनन्दमा कम्तीमा पनि एउटा प्रमुख शक्ति देख्न सक्छौं। साहित्यले हाम्रा आदिम इच्छा र त्रासलाई अभिप्राय र सुसङ्गतिमा रूपान्तरण गर्दछ र त्यस रूपान्तरणले हामीलाई आनन्द प्रदान गर्दछ (पृ. ३०)। साहित्यको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तले लेखकले बाल्यकालीन स्वैरकल्पनालाई छद्म रूपमा व्यक्त गर्दछ भन्ने मान्दछ। पाठक अचेतन रूपमा साहित्यिक कार्यको काल्पनिक सामग्रीलाई कल्पनाको आफ्नो वर्णनका साथ

विस्तृत गर्दछ। त्यसप्रकारको स्वैरकल्पनाले उनीहरूलाई आशिक सन्तुष्टि र साहित्यिक आनन्द प्राप्त हुन्छ (पृ. ५२)। पाठकले आफ्ना दृष्टिकोणअनुसार पाठको अर्थनिर्धारण गर्ने भएकाले अन्तर्विषयक अध्ययन पनि त्यसैबाट थालनी हुन्छ। त्यसैअनुरूप श्रोताले लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अर्थ पहिल्याउन सक्छ।

५. मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनको परम्परा र प्रवृत्ति

मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाको आरम्भ सिगमन्ड फ्रायडबाट नै भएको देखिन्छ। फ्रायड (सन् १९२५) को *एन अटोबायोग्राफिकल स्टडीमा शेक्सपियरको ह्याम्लेट* नाटकको समीक्षा गरिएको छ। त्यसमा ह्याम्लेट पात्रको विश्लेषण मातृरति ग्रन्थिका आधारमा गरिएको छ। फ्रायड (सन् १९१०) को “लियोनार्डो दा भिन्ची एन्ड मेमोरी अफ हिज चाइल्डहुड” शीर्षकको लेख जीवनीपरक अध्ययनमा आधारित छ। कलामा लेखकको शैशविक इच्छाको प्रकटीकरण हुन्छ भन्ने कुरालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। नर्थ्रप फ्राई (सन् १९५७) को *एनाटमी अफ क्रिटिसिजम् : फोर एस्सेज* नामक पुस्तकमा चार निबन्धहरूमध्ये एक “आर्केटाइपल क्रिटिसिजम् : थिअरी अफ मिथ्स” रहेको छ। त्यसमा युङ्गको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानका आधारमा आद्यरूपीय समालोचना प्रस्तुत गरिएको छ। आद्यरूपीय अर्थहरूको व्याख्या गर्दै लेखमा चार प्रमुख ऋतुमध्ये वसन्तलाई सुखान्त, ग्रीष्मलाई रोमान्स, शरदलाई दुःखान्त र शिशिरलाई विडम्बना र व्यङ्ग्य भनेर चर्चा गरिएको छ। ज्याक लकाँ (सन् १९६६/२००२) को *इक्रिटस्मा* एडगर एलेन पोको “द पर्लौइन्ड लेटर” माथि लेखिएको सेमिनारपत्र समावेश छ। त्यसमा उनले काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थका आधारमा कथाको घटनालाई विश्लेषण गरेका छन् र हराएको चिठीलाई हेर्ने भिन्नभिन्न पात्रका भिन्नभिन्न दृष्टिकोण छन्। ह्यारोल्ड ब्लुम (सन् १९७३/१९९७) को *द एड्जाइटी अफ इन्फ्लुअन्स : अ*

थिअरी अफ पोएट्री लेखक र पाठको अध्ययनमा केन्द्रित छ र त्यसलाई उनले मातृरति ग्रन्थिका आधारमा चर्चा गरेका छन्। नयाँ लेखकले दुश्चिन्ताका साथ लेख्न थाल्दछ र त्यो दुश्चिन्ता भनेको बाबुको डर हो। नयाँ लेखकका लागि पुराना लेखक प्रतीकात्मक पिता हुन्छ र ऊ तिनीहरूबाट बन्ध्याकरणको डर मान्दछ। त्यसैले नयाँ लेखकले उत्तम रचना गर्नका लागि पुराना लेखकका रचना पुनर्पठन गर्न थाल्दछ र त्यसलाई ब्लुमले विपठन भनेका छन्। उनले पिता-लेखकको दुश्चिन्तालाई समाधान गर्नका लागि विपठन, पूर्णता, भञ्जन, दानवीकरण, आत्मशुद्धीकरण र मृत्युको पुनरागमन गरी छ प्रकारका सुधारात्मक रीति प्रस्तुत गरेका छन् (पृ. १४-१६) र उनको अवधारणा लेखककेन्द्री प्रकारको छ।

एलिजाबेथ राइट (सन् १९८४/२००३) ले इदम्-मनोविज्ञान, अहम्-मनोविज्ञान, आद्यस्वरूपीय समालोचना, वस्तु-सम्बन्ध सिद्धान्त, संरचनात्मक मनोविश्लेषण, उत्तरसंरचनात्मक मनोविश्लेषण, मनोविश्लेषण र वैचारिकताजस्ता आधारमा अध्ययन गरेकी छन्। जियोफ्री हर्टम्यानले सन् १९८४ मा प्रस्तुत गरेको र *ईजी पिसेज* (सन् १०८५) मा सङ्गृहीत “द इन्टरप्रिटर्स फ्रायड” शीर्षकको लेखमा वर्डस्वर्थको कवितालाई फ्रायडको स्वप्नसिद्धान्तका आधारमा व्याख्या गरेका छन्। नर्मन हल्यान्ड (१९८९) ले साहित्यलाई रूपान्तरणका रूपमा हेरेका छन्। उनले रूपान्तरण, स्वैरकल्पना, अहम्को प्रतिरक्षाजस्ता कुरालाई आधार बनाएका छन्। मौड एल्मान (१९९४) द्वारा सङ्गृहीत पुस्तकमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गमा मनोविश्लेषणात्मक समालोचना प्रस्तुत गरेका छन्। ती समालोचना मातृरति ग्रन्थि, इच्छा, अवसाद, उदात्ततामा आधारित छन्।

नारीवादी समालोचकहरूले मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तप्रति असहमति जनाए पनि फ्रान्सेली नारीवादीहरूले लकाँका मान्यतालाई स्वीकार गरेका छन्। लुसी इरिगेरे, जुलिया क्रिस्तेभा, सरह कोफम्यान, क्याथरिन क्लेमेन्ट, हेलेन

सिक्सस नारीवादी मनोविश्लेषणात्मक समालोचक हुन् । उनीहरूले लकाँको प्रतीकात्मक अवस्थाको सिद्धान्तलाई आधार बनाएका छन् । भाषा पनि प्रतीकात्मक हुन्छ र लिङ्गकेन्द्रवादमा लिङ्ग पनि प्रतीकात्मक हुन्छ । त्यसैले नारी, पुरुषजस्ता पहिचानलाई पनि प्रतीकात्मक रूपमा लिन्छन् । यी विभिन्न समालोचनाका ढाँचालाई लोकसाहित्यको अध्ययनका लागि पद्धतिपरक आधारका रूपमा लिन सकिन्छ । अध्ययनका लागि निश्चित प्रतिमान लिइएको हुन्छ । त्यो अरूले बनाएको पनि हुन सक्छ र शोधार्थी आफैले बनाएको पनि हुन सक्छ ।

६. लोकसाहित्यको अध्ययनका अवधारणात्मक ढाँचा र सूचक

अवधारणात्मक ढाँचा शोधकार्यका लागि आवश्यक कुरा हो । यो प्रतिमानभन्दा अझ विशिष्ट हुन्छ । यो शोधप्रश्नसँग सम्बन्धित हुन्छ र यो सैद्धान्तिक ढाँचा, पूर्वकार्यको अध्ययन एवं शोधार्थीको अनुभूतिमा आधारमा निर्माण गरिन्छ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक ढाँचा एवं पूर्वकार्यको अध्ययनका आधारमा लोकसाहित्यको अध्ययनका अवधारणात्मक ढाँचाको नमुना र त्यसका सूचकहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययनको आवश्यकताअनुसार तिनीहरूमध्ये कुनैलाई ग्रहण गर्न सकिन्छ र नयाँ थप पनि गर्न सकिन्छ ।

अवधारणा

१. अचेतन इच्छा

सूचक

- व्यवहार
- अनुभूति
- विचार
- स्वप्न
- स्वैरकल्पना

२. अन्तर्द्वन्द्व

- इदम् र अहम्बिच
- इदम् र पराहम्बिच
- मूल प्रवृत्तिहरूबिच

उच्चताग्रन्थिबिच

३. अहम् प्रतिरक्षा

- हीनताग्रन्थि र
- नारीपन र पुरुषपनबिच
- दमन
- प्रतिगमन
- प्रतिक्रिया निर्माण
- एकाकीपन
- प्रक्षेपण
- अन्तःक्षेपण
- उदात्तीकरण
- स्थानान्तरण
- विस्थापन
- कल्पनानिर्माण
- क्षतिपूर्ति

४. मनोग्रन्थि

- आत्मरति ग्रन्थि
- मातृरति ग्रन्थि
- पितृरति ग्रन्थि
- हीनता ग्रन्थि
- उच्चता ग्रन्थि

५. दैनिक जीवनका गल्ती

- पहिचानको गल्ती
- बोलाइको गल्ती
- सङ्कल्प बिर्सने गल्ती
- सामान बिर्सने गल्ती

६. आद्यस्वरूप - नारीपन

- पुरुषपन
- नकाब
- छत्राया
- बाल आद्यस्वरूप

७. व्यक्तित्व

- सन्तुलित र असन्तुलित
- सहज र जटिल

- समायोजित र असमायोजित
- अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी
- संवेगात्मक परिपक्वता र अपरिपक्वता
- मानसिक विकृतियुक्त भएको र नभएको

८. अन्यपन
- काल्पनिक अन्यपन
 - प्रतीकात्मक अन्यपन
 - भिन्नताको अनुभूति
 - यथार्थ

७. निष्कर्ष

लोकसाहित्य लोकवार्ताको एउटा विधा हो। अलिखित रूपमा परम्परादेखि प्रचलित हुँदै आएका ज्ञान, सीप र कला लोकवार्ता हुन्। मूर्त र अमूर्त दुई स्वभावको हुने लोकवार्तामा लोकसाहित्य अमूर्त हुन्छ। यो भाषाका माध्यमद्वारा अभिव्यक्त हुन्छ। परम्परागत रूपमा समाजमा प्रचलित हुँदै आएको मौखिक साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ। लोकसाहित्यका लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्काजस्ता विधा हुन्छन्। लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने विभिन्न पद्धतिहरूका आधारमा गर्न सकिन्छ। तीमध्ये मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनपद्धति पनि एक हो। सिगमन्ड फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त यसको मुख्य आधार हो। फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त मूलतः अचेतनको अवधारणामा आधारित छ। फ्रायडले मनलाई अचेतन, पूर्वचेतन वा अवचेचन र चेतन गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरेका छन्। अचेतन मूल प्रवृत्तिहरूको भण्डार हो र त्यसमा आवेग, संवेग, इच्छा आदि रहेका हुन्छन्। ती सन्तुष्टिका लागि सधैं चेतनमा जाने प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् तर ती अवाञ्छित प्रकारका हुनाले तिनले निकास पाइरहेका हुँदैनन्। यसप्रकारको गत्यात्मक प्रवृत्तिका आधारमा फ्रायडले मनको इडम्, अहम् र पराहम्को अवस्थाको व्याख्या गरेका छन्। यस सिद्धान्तलाई पछि अरू विभिन्न विद्वान्हरूले परिमार्जन र संशोधन गर्ने प्रयास गरेका छन्। अल्फ्रेड एडलरको वैयक्तिक मनोविज्ञान

हीनताग्रन्थको व्याख्यामा आधारित छ। हीनताको भावनाद्वारा क्षतिपूर्तिको विकास हुन्छ। अति क्षतिपूर्तिले उच्चताग्रन्थ विकसित हुन्छ। कार्ल गुस्ताभ युङ्गको मुख्य मनोविश्लेषणात्मक अवधारणा आद्यस्वरूपको खोज हो। आदिम मानिसहरूको सामूहिक अनुभूति नै आद्यस्वरूप हो र त्यो मानिसमा आदिम कालदेखि आनुवंशिक रूपमा प्राप्त हुँदै आएको छ। युङ्गको मान्यताअनुसार अभिवृत्तिका आधारमा मानिसको व्यक्तित्व बहिर्मुखी र अन्तर्मुखी गरी मुख्य दुई प्रकारको हुन्छ। ज्याक लकाले मनोविश्लेषण संरचनावाद हुँदै उत्तरसंरचनावादमा पुऱ्याउने काम गरेका छन्। उनले अचेतन भाषा जस्तै संरचित हुन्छ, भन्दै शास्त्रीय मनोविश्लेषणात्मक मान्यताभन्दा भिन्न विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनका विचारमा काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी व्यक्तित्व विकासका तीनओटा आधारभूत तह हुन्छन्। अन्यपन उनको महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो। यी विभिन्न मान्यताहरूको आधारमा साहित्यको अध्ययन हुन थालेको हो। लोकसाहित्यको अध्ययन पनि तिनै आधारमा गर्न सकिन्छ। यसप्रकारको अध्ययनका लागि मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनका पूर्वकार्यद्वारा पद्धतिगत सहयोग लिन सकिन्छ। यी अध्ययन लेखककेन्द्री, पात्रकेन्द्री र पाठककेन्द्री प्रकारका छन्। लोकसाहित्यमा लेखक हुँदैन, प्रस्तोता हुन्छ। सैद्धान्तिक ढाँचा र पूर्वकार्यको अध्ययनद्वारा लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनका लागि विभिन्न प्रकारका अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गर्न सकिन्छ। यो शोधप्रश्नसँग सम्बन्धित हुन्छ र यो सैद्धान्तिक ढाँचा, पूर्वकार्यको अध्ययन एवं शोधार्थीको अनुभूतिमा आधारमा निर्माण गरिन्छ। अचेतन इच्छा, अन्तर्द्वन्द्व, अहम्-प्रतिरक्षा, मनोग्रन्थि, दैनिक जीवनका गल्ती, आद्यस्वरूप, व्यक्तित्व, अन्यपन अवधारणात्मक ढाँचाका नमुना हुन् र तिनका विभिन्न सूचक हुन्छन्। अनुसन्धानको आवश्यकताअनुसार यी अवधारणामध्ये कुनैलाई लिन सकिन्छ र अरू अवधारणाको निर्माण गर्न पनि सकिन्छ। यिनका आधारमा गरिने लोकसाहित्यको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन गहन, सूक्ष्म र व्यवस्थित

हुन्छ। यसप्रकारको अध्ययनपद्धति लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण पद्धति हो।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

फ्रायड, सिगमन्ड (सन् १९९६). *फ्रायड : मनोविश्लेषण* (देवेन्द्रकुमार, अनु.). दिल्ली : राजपाल एन्ड सन्ज।

Adler, A. (1956). *The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings* (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Eds.). New York: Basic Books, Ink.

Brooks, P. (1987). The idea of psychoanalytic criticism. *Critical Inquiry*, 13(2), 334-348. <http://www.jstor.org/stable/1343497>

Bressler, C. E. (2011). *Literary criticism: An introduction to theory and practice* (5th ed.). Boston: Pearson.

Bloom, H. (1997). *The anxiety to influence: A theory of poetry* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.

Ellmann, M. (1994). Introduction. In M. Ellmann (Ed.), *Psychoanalytic literary criticism* (pp. 1-35). London & New York: Routledge.

Freud, S. (1910). The Origin and development of psychoanalysis. *The American journal of psychology*, 21(2), 181-218. Retrieved from <http://www.jstor.com/stable/1413001>

Freud, S. (1955). *The interpretation of dreams* (J. Strachey, Trans.). New York: Basic Books.

Freud, S. (1957). *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. XIV), On the history of the psychoanalytic movement* (J. Strachey, Ed. & Trans.). The London: Hogarth Press Limited.

Freud, S. (1960). *The ego and the id* (J. Riviere, Trans., J. Strachey, Ed.). New York & London: W. W. Norton & Company.

Freud, S. (1992). Creative writers and day-dreaming. In H. Adams (Ed.), *Critical theory in the Plato* (Revised ed., pp. 712-716). Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

Jung, C. G. (1933). *Modern man in search of a soul*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Jung, C. G. (1969). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans., 2nd ed.). New York: Princeton University Press.

Kernberg, O. F. (2004). *Contemporary Controversies in Psychoanalytic Theory, Techniques, and Their Applications*. New Haven & London: Yale University Press.

Lacan, J. (1977a). *Ecrits: A selection* (Alan Sheridan, Trans.). London & New York: Routledge.

Lacan, J. (1977b). *The seminar of Jacques Lacan. Book XI. The Four fundamental concepts of psychoanalysis* (J. A. Miller, Ed., A. Sheridan, Trans.). New York & London: W. W. Norton & Company.

Lacan, J. (1991). *The seminar of Jacques Lacan. Book I. Freud's paper on Technique, 1953-1954* (J. A. Miller, Ed. and R. Grigg, Trans.). New York & London: W. W. Norton & Company.

Lacan, J. (2006). *Ecrits* (B. Fink, Trans.). London & New York: W. W. Norton & Company.

Holland, N. N. (1975). *5 readers reading*. New Haven & London: Yale University Press.

Holland, N. N. (1989). *The dynamics of literary response*. New York: Columbia University Press.

Nayar, P. K. (2010). *Contemporary literary and cultural theory: From structuralism to ecocriticism*. Delhi : Pearson. Wright, E. (1998). *Psychoanalytic criticism: A reappraisal* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.

Skura, M. (1992). Psychoanalytic criticism. In S. Greenblatt & G. Gunn (Eds.), *Redrawing the boudaries: The transformation of England and American literary studies* (pp. 349-373). New York: The Modern Language Association of America.

Wright, E. (2003). *Psychoanalytic criticism: Theory in practice*. London & New York: Routledge.